

Ташиева К.М.

**ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТА АТ ОЮНДАРЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Ташиева К.М.

ОТРАЖЕНИЕ В УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ КОННЫХ ИГР

К.М. Tashieva

REFLECTION THE ORAL FOLKLORE HORSE GAMES

УДК: 89/5.617.1

Бул макалада кыргыз элинде байыртадан бери өткөрүлүп келе жаткан ат оюндарынын тарыхы элдик оозеки чыгармачылыкта кандай таризде чагылдырылгандыгы тууралуу баяндалат.

Негизги сөздөр: көчмөнчүлүк, эпос, Манас, ат чабыш, ат оюндары.

В данной статье дан анализ отражения в кыргызских народных эпосах конных игр древних кыргызов.

Ключевые слова: кочевничество, эпос, Манас, скачки, конные игры.

This article analyzes the reflections in the Kyrgyz national epic equestrian games of the ancient Kyrgyz.

Key words: nomadism, epic, Manas, horse racing, horse games.

Көчмөнчүлүк жана жоокерчилик менен жашап келген элдерде ат өзгөчө сый-урматка ээ болгон. Ошондуктан элибизде «Ат, аттан кийин жат» деген сөз калган. Өзү ачка болсо да атына жем, чөп берип, атын тойгузган, сууткан, ар кандай кол салууларга, каршы турууга даяр болушкан. Байыркы жоокерчилик замандарда (түрктөр доорунда VI-VIII кк.) белгилүү жоокер жоо башчысы, эл башчысы көз жумуп, сөөгү жерге коюлганда, анын минген аты да өлтүрүлүп мүрзөгө бирге, чогуу коюлган. (Асанканов, Осмонов, 2004). Жоокерге кийим кечеси анын денеси менен бирге мүрзөгө коюлгандай, жоокердин аты да жана ага таандык болгон ат жабдыктары менен толук бойдон бейитке коюлган. Мындай салт жоокердин минген атына болгон эң жогорку сый-урмат катары бааланган. Эң негизгиси жоокер тигил дүйнөдө да эч нерседен кемибесин, анын минген аты да болсун деген түшүнүктөгү улуу камкордук болуп эсептелинген.

Түрк руна сымал жазма эстеликтеринде тулпарлардын өңү түсүнө маани берилген. Мисалы, уруу же аскер башчыларына көбүнчө ак түстөгү аттарды ыйгарышкан. Алар алыстан эле таанымал болгон. Анткени, ким экенин, кайсы уруунун башчысы экенин билүү мүмкүн болгон. Өткөн доорлордо адамдар жерге, күнгө, сууга сыйынышып, бирдей өңдөгү кызыл түстөгү сары күрөң аттарды курмандыкка чалышкан. Ал эми жергиликтүү тоолордун жана кең тайганын ээлери (кудайлары) үчүн атайын ачык сары өңдөгү жылкыны, телеуттардын тонгул уруусунда ак чокулуу улуу тоонун ээси үчүн да саргыл торгул жылкыларын же бизче боз бээни

курмандыкка чалышкан. Уруу чабышкан мезгилде хуннуларда элдешүүнүн белгиси катары бири-бирине “ак түстөгү” аттарды тартуу кылышкан. Ак түстөгү жылкыны союп, анын канын кымызга аралаштырып, 2 уруунун элинин өкүлдөрү бирдей уурташкан (Потапов, 1977: 166-167-170). Бул элдешүүнүн белгиси болгон. Мындай көрүнүштөр алтай элинде, кыргыздарда да кездешет. Мисалы, ак түстөгү атты бири-бирине тартуу кылбаса да, күлүк тулпарларды ыйгаруу жарашуунун жөрөлгөсү болгон.

Эпостордо айтылгандай баатырлардын өмүрү алардын минген тулпарлары менен тыгыз байланышта болгон. Мисалы, Эр Төштүк баатырдын минип жүргөн Чалкуйругу аны бир нече жолу өлүмдөн аман сактап калган. Манас баатырдын Аккуласы Манас төрөлгөн күнү кара жалдуу кула бээден туулат да, өмүр бою баатырга кызмат кылат.

Астындагы Аккула,
Жаа огундай кыркырап.
Туягы тийген таштарга,
Туш-тушуна быркырап.
Туурадан учкан майда таш,

Түндүк бою чыркырап. (Манас, 1959: 208).

“Чоң казатта” Аккула окко учары менен Манастын шаштысы кетип, шайы оойт. Алманбет окко учканда, сөөгүн сарала тулпарына жүктөп койсо ал бир-нече күнү суу ичпей, чөп чалбай жүрүп отуруп, Алмамбеттин сөөгүн аман-эсен Таласка жеткизет. Чоң казатта Чубака ок жагылып, астындагы көк тулпары Чубактын сөөгүн душманга бербей, ала качкан бойдон кетет. (Бектенов, Мусин, 1978: 9). Калмактар менен болгон согушта Тейитбек Телтору тулпарын уулу Курманбекке бербей коюп, минген аты баспай калып, согушта калмактардын колунан каза болгондугу эпикалык чыгармаларда жакшы сүрөттөлөт.

Ат чабыш бул байыркы, эл арасына кеңири таралган спорттун түрү. Ат чабышка адатта узак аралыкка жүгүргөн күлүк жана чаалыкпас аттарды тандап алышат. Тажрыйбалуу саяпкерлер күлүктү а дегенде тай чабышка, анан кунан чабышка салышат. Бышты болгондон баштап чоң мелдештерге алып чыгат. Мурда ат чабыш ар кандай себептерге, өзгөчө той же аштын урматы үчүн уюштурулчу. Мөөрөйгө кымбат баалуу буюмдар, мал сайылчу. Ат чабышка жылкылардын ар кыл тукумундагы, ар кандай жаштагылары катыша берчү. Ар бир саяпкер күлүгүн

өз алдынча таптаган. Күлүктүн сымбаты, кан тамырлары, дем алуусу, жүрүшү боюнча анын жаңылбастан айтып берген сынчылар болушкан. (Кыргызстандын тулпарлары, 1980: 7)

Өткөн доорлордо эр сайыш эки уруунун же элдин каршылашуусунда бирден эр жүрөк баатырлар жекеге чыгып кармашкан. Катардагы аскерлер ураан чакырып турган. Ал эми убакыттын өтүшү менен эр сайыш да улам жаңыланып олтуруп, чоң аш-тойлордо оюн-зоок катары пайдаланыла баштаган. Сайыш бай-манаптар атакка, даңкка ээ болуу, көңүл ачуу, тамаша кылуу катарында эсептелсе, сайышка түшүп, майып болгон кедей-кембагалдардын үй бүлөсү, урук туугандары үчүн муң-кайгы болгон.

Улуу акын Токтогул Сатылганов сайыштын эмгекчил эл үчүн зыяндуу оюн экендиги жөнүндө мындай деп ырдаган:

Эки жаш толмоч баланды, эрегишке көкүткөн,
Карагай найза карматып, бирине-бирин өлтүрткөн.

Өлгөндүн куну көп болсо, бир жүз элүү теңгедир.

Көз көрүнөө өлтүрткөн, манабың менен жерге кир. (Токтогул, 1968: 58).

Сайыштын эрежеси боюнча башка, бетке, моюнга, ичке, табарсыкка, колго саюуга уруксат жок. Анын негизги максаты, атаандашын төшкө сайып ат үстүнөн кулатыш керек болсо да, эрегишкен баатырлар бирин-бири кокого сайып, өлтүрүү, бирин-бири майып кылуу же экөө тең майып болуу натыйжасы менен аяктаган.

Сайышка чыккандар бирин-бири атынан кулата саймайынча сайыша беришкен. Бакан сынса дароо бере коюу үчүн, эки-үч бакандарды камдап турган. Ал эми анын атаандашы болсо, ага жаңы бакан алып келгенче жетип келип, аны сайып кетүүгө аракет кылган. Сайышка эр жүрөк, күчтүү жана шамдагай адамдар түшкөн. Сайышта мөөрөй алган кишилердин даңкы алыска кеткен. Бизге белгилүү сайышка түшкөн кишилердин тарыхына көз салсак, сайышка бай-манаптын балдары түшкөн эмес.

Өткөн доорлордо сайышка жеке эле эркектер түшпөй, аялдар да катышып, эркектер менен сайышкан учур болгон.

Каткаландын Сайкалы,

Кайсы бирин айталы – дейт Сагымбай манасчы.

Ошол баатыр кыз Сайкал менен жаш кезинде Манас бир тойдо сайышка түшүп, кыз Сайкал Манасты атынан оодара саймакчы болгондо Чубак капталынан чаап барып: «Койгула эми чарчадыңар» - деп, ажыратып кеткен экен. Ошол ата салтын кууп, сайышка кээде эр жүрөк, балбан жана шамдагай аялдарда катышкан, бирок аялдардын байгеси эркектердикинен аз болгон. (Бектенов, Мусин, 1978: 135-136).

Демек, эл канчалык көчмөн өмүр сүрүп, сабатсыз болгондугуна карабай, калың калктын башынан өткөргөн өмүрдүн элесин унутулгус кылып, оюн өнөрүндө калтырып, келечек урпактарына белек катары сактап келген. Кылымдар аралап ойнолуп келе жаткан кыргыз элинин оюндарынын негизинде кыргыздын салттык оюндары жаралды. Ат жалында эркин ойноп, көчүп конуп жүрүүгө шай жаралган жоокер элдин кулк мүнөзүнө, улуттук өзгөчөлүгүнө жараша жамбы атмай, оодарыш, улак тартыш, жорго салыш, ат чабыш ж.б. ат оюндары пайда болгон. Бул чыныгы салттык спорт болгон. Анын негизинде чымыр денелүү, акыл-эстүү кыргыз жигиттери ар дайым ат жалынына казан асып, журтту чет душмандардан коргоп келген.

Адабияттар:

1. Асанканов А., Ож. Осмонов (2004) Кыргызстан тарыхы. - Бишкек.
2. Бектенов З., Мусин Ю. (1978) Кыргыздын элдик оюндары. - Фрунзе.
3. Кыргызстандын тулпарлары. (1980). - Бишкек.
4. Манас. (1959) 1 бөлүм. 2-китепче. - Фрунзе.
5. Потапов Л. П. (1977) Конь в верованиях и эпоса народов Саяно-Алтая. // Фольклор и этнография. – Ленинград.
6. Токтогул. (1968) Чыгармалар жыйнагы. 2-т. - Фрунзе.

Рецензент: д.пед.н., профессор Анаркулов Х.Ф.